

5. Wetenschap en Wereldvrede

W. Otterspeer en J. Schuller tot Peursum-Meijer, *Wetenschap en wereldvrede; De Koninklijke Akademie van Wetenschap en het herstel van de internationale wetenschap tijdens het Interbellum*, Amsterdam, 1997, 251 pagina's, ISBN 90-6984-155-X.

Wetenschap en Wereldvrede van W. Otterspeer en J. Schuller tot Peursum-Meijer is een verrassend boek. Het schetst de inspanning van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen om het politieke schisma van de wetenschap, ontstaan als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, op te heffen. Er was al veel bekend over het optreden van afzonderlijke mensen; het nieuwe is dat blijkt dat de Akademie als zodanig een door de leden onderschreven diplomatieke missie ondernam.

Otterspeer en Schuller zetten uiteen hoe opinieleiders zoals de jurist C. van Vollenhoven en de fysicus H.A. Lorentz aan de vooravond van de catastrofe een visie ontvouwen op de specifieke taak van Nederland en zijn geleerden. In 1913 stelde Van Vollenhoven in *De eendracht van het land* dat Nederland gepredisponeerd was in het scheppen van orde in het “wanordelijk gelaten rechtsgeheel der aarde”. Een kleine natie, groot echter in zijn wetenschap en koloniaal bezit, moest de weg wijzen: Nederland. Lorentz schreef in datzelfde jaar dat de gemeenschappelijke taak van de verzamelde wetenschappelijke organisaties in de wereld “afkeerig moet maken van een verspilling der krachten in noodeloozen strijd, en wie zou niet erkennen dat de samenwerking en het streven naar eenzelfde doel op den duur kostbare gevoelens van waardeering, solidariteit en goede kameraadschap zullen moeten kweken en daardoor den vrede zullen bevorderen?”

In de Wereldoorlog gaat het met die samenwerking goed mis. Zowel de Duitse als de Franse wetenschapsmensen gaan zeer ver in het verheerlijken van hun nationale ‘geest’. Als in de eerste weken van die oorlog het Duitse leger over het neutrale België walst, en daarbij de universiteitsbibliotheek van Leuven verwoest, ligt die Geist danig onder schot. Berucht wordt de *Aufruf* die 93 vooraanstaande Duitse cultuurdragers dan opstellen, met een repetitief “es ist nicht wahr..”: “Het is niet waar dat de strijd tegen ons zogeheten militarisme geen strijd is tegen onze cultuur, zoals onze vijanden huichelachtig voorwenden. Het Duitse leger en het Duitse volk zijn één.” Degenen die onderscheid maakten tussen das Militär en die Kultur waren nu niet de vijanden van Duitsland, maar dat wilden Fritz Haber, Gerhard Hauptmann, Max Liebermann, Wilhelm Ostwald, Wilhelm Wundt, en zoveel andere Wilhelmen, niet zien. Het Franse antwoord laat zich raden. De wetenschappelijke wereld lag net als de socialistische of de religieuze aan scherven. In 1917 al besluiten de ‘geallieerde’ krachten om een nieuwe Internationale van wetenschappelijke organisaties te vormen in plaats van de *Association Internationale des Académies*. Ze sluiten daarvan niet slechts de ‘centrale’ organisaties uit, maar zetten voorlopig ook de ‘neutralen’ buiten spel die immers de Duitsers en Oostenrijkers via de achterdeur zullen binnenlaten.

Nederland

Uiteraard was dit grievend voor Nederland, dat zich in de natuurwetenschap een grootmacht wist. Van de Academie, onder gedeeld voorzitterschap van Van Vollenhoven (letteren) en Lorentz (natuurwetenschappen), mocht men diplomatieke initiatieven verwachten om het schisma op te heffen en om de ereplaats van Nederland herbevestigd te krijgen. Ook lagen persoonlijke initiatieven voor de hand, die emotioneler konden zijn dan de officiële lijn

toestond. Uiteindelijk ondertekenden 54 leden van de KAW een oproep van de Groningse psycholoog G. Heymans en de astronoom J.C. Kapteyn. Deze deed een appèl aan het rationele vermogen van vooral de Fransen en de Belgen en waarschuwde ervoor dat “de wens om te straffen en de macht daartoe in één hand liggen”, namelijk bij de winnaars: “Zoudt U bij de astronomische berekeningen voorbijgaan aan de gegevens uit Potsdam en Wenen? Voelt U niet hoezeer onze grote leermeester, de natuur, spot met onze kleine vijandelijkheden? Nog één stap verder en U zult wetenschappelijke theorieën accepteren of verwerpen (..) naar gelang ze uit Frankrijk of Duitsland komen..”

Welnu, dat voelden de voorzitters van de nieuwe *Conseil Internationale des Recherches*, de Fransman E. Picard, en de dito *Union Académique Internationale*, de Belg H. Pirenne, in het geheel niet. Beiden hadden een zoon en familieleden verloren, en ze waren onverzoenlijk. De graecus J.J.G. Vürtheim schreef de initiatiefnemers: “Dat wat slechts de stilte en de tijd kunnen helen, zal door Uwe goed gemeende woorden nog dieper worden opengereten. Nog te kort zijn de graven gesloten dan dat men nu over de graven heen hun de hand kan toesteken.” Vandaar het bezonnen spel van de Academie, waarin naast de Leidse taalkundige J.J. Salverda de Grave vooral de chemicus H.R. Kruyt en de bioloog F.A.F.C. Went, beiden Utrechenaar, als vleugeladjudanten van Lorentz hun hart ophaalden. Ze werden in Parijs en Berlijn ontvangen door ministers en prominente cultuurdragers, en ze weefden hun web van verzoening rond de spin Lorentz; die griezelige metafoor staat in het boek. Toen in 1928 de climax naderde, en een ‘Locarno van de geest’, in de vorm van een verzoeningsgesprek in Amsterdam, een kans leek te krijgen, overleed Lorentz; hij was de enige die zo'n bijeenkomst had kunnen voorzitten. Dat was tegelijk het einde van het Nederlandse offensief. Opmerkelijk is nog dat Nederlanders wel congressen op vakterreinen organiseerden met deelname uit geallieerde, neutrale en centrale landen. Die reeks begon in 1922 (E. Cohen; chemie, Utrecht) en ging door in 1924 (J.M. Burgers en C.B. Biezeno; dynamica, Delft), 1927 (H.A. Lorentz; Solvaycongres) en 1928 (W. de Sitter; astronomie, Leiden). Bij dat laatste congres haptten de Duitsers toe na een door de Leidse Universiteit toegeworpen eredoctoraat.

Het ingewikkelde, steeds mislukkende diplomatieke spel op het hoogste niveau bevestigt dat het gemakkelijker is wonden te slaan dan ze te helen. Toen de centralen vanaf 1926 lid mochten worden, stelden ze niet-inwilligbare prestige-eisen. De onverzoenlijken in beide kampen stelden de verzoeners voor voldongen feiten. En het is voorspelbaar dat de vertegenwoordigers van de nationaal *angehauchte* geesteswetenschappen minder vergevingsgezind waren dan die van de internationalistische natuurwetenschappen.

De geschiedenis loopt de jaren dertig in, en krijgt dan een merkwaardig slot. In 1935 vragen de centrale organisaties van Hitler-Duitsland opeens het lidmaatschap aan. De auteurs beschrijven een Internationaal Penitentiar en Strafrechtelijk Congres in het Berlijn van 1935, waar Goebbels en Frank optraden en kennelijk de toon konden zetten. Hieruit trekken ze de conclusie dat de hele inspanning van de Academie van de jaren twintig nutteloos was: “De diplomatie was hier zo in het bloed gaan zitten dat steriliteit er het gevolg van was.” Ze onderstrepen hun negatieve oordeel met de herhaalde, laffe weigering van de Academie om in de jaren dertig een uitspraak te doen over de Jodenvervolging in Duitsland. Het gaat echter om volstrekt verschillende zaken; ook de hoofdrolspelers van het eerste verhaal, Van Vollenhoven en Lorentz, zijn beiden overleden. De auteurs suggereren dat de internationale wetenschappelijke samenwerking, zoals die in Berlijn, *uiteraard* door de nationale politiek gedomineerd zal worden. Maar dat is nu juist een strijdvraag: wat moet de verhouding zijn tussen politiek en wetenschap?

Verklaring?

Als de lezer denkt dat de conclusies uit dit boeiende verhaal aan de beurt zijn, wordt hij in een voorlaatste hoofdstuk, *Zelfbevrijding van de 'Duitse' wetenschap*, vergast op een nieuwe vraagstelling. De verklaring voor het gedrag van de Academie zou liggen in de ergernis over de klemmende greep van de Duitse wetenschap op Nederland. Haar cosmopolitisme zou dan een 'zelfbevrijding' zijn: eindelijk was het mogelijk de grote broer onder de kleine arm te nemen. Het bewijsmateriaal voor deze 'verklaring' bestaat uit zegge één citaat van Van Vollenhoven. Voorts moeten een ontboezeming van de hoogleraar H. Treub, die klaagt over Duits imperialisme als één Duitser in Groningen professorabel blijkt, en een betoog over de nietswaardigheid van het Nederland van de negentiende eeuw deze psychologische hypothese aannemelijk maken. De schrijvers vergeten de vermoedelijke primaire beweegredenen van de Academie: *de Nederlandse wetenschap zelf internationaal herbevestigd te krijgen*.

Voelde Nederland in dat laatste deel van die eeuw werkelijk zoveel voor aansluiting bij Bismarck? In die tijd ontstaat Nederland als industriële natie. De natuurwetenschap viert hoogtij. In het buitenland speculeert men over een specifiek *Nederlandse geest*; een nuchtere houding die moet verklaren waarom Nederlanders atomen (Van 't Hoff), moleculen (Van der Waals), elektronen (Lorentz) en genen (De Vries) als reële entiteiten beschouwen en daarmee een reeks van de zojuist ingestelde Nobelprijzen winnen. Hoeveel Duitsers werden er hier professor, hoeveel Nederlanders dáár?

En hoe interpreteren Otterspeer en Schuller de identieke Nederlandse diplomatie na de Tweede Wereldoorlog, die de theoretisch fysicus Hans Kramers tussen 1945 en 1948 in het centrum van de internationale wetenschappelijke gemeenschap plaatste, met de steun van de Nederlandse regering, in het gevecht om *atoomcontrole door de Verenigde Naties*? En waarom ging het bij de poging van wetenschappelijke opinieleiders om de wetenschappelijke communicatie tussen Oost en West open te houden, zelfs toen de Koude Oorlog een feit was? Om een specifiek mengsel van universalisme en eigenbelang, of om zelfbevrijding van de 'Russische' wetenschap?

De tweede hypothese lijkt op het laatste moment toegevoegd te zijn; ze had immers aan het begin van het boek uiteengezet moeten worden. Deze kritiek laat onverlet dat het boek ons dwingend confronteert met de irrationele politieke passies van wetenschapsmensen, en met de onverwachte vastberadenheid waarmee de voorzitters van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen in de jaren twintig haar diplomatieke missie vervulden.

Leo Molenaar

(In D.A. Hellema, C. Swiebes en B. Zeeman; *Jaarboek Buitenlandse Zaken; Vierde Jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek*, 1998, 148-150.